

Büky László

Mennyire idegen egy nyelvi elem?

Tisztelt hallgatóság, hölgyeim és uraim!

Hallgassák meg Petőfi Sándor egyik versét, a De-
ákpanyám címűt.*Diligenter frequentáltam*

Iskoláim egykoron,

Szekundába ponált mégisSok számár *professorom*.

'szorgalmasan' (1), 'látogat' (1)

'elégtelen osztályzat' (1) *pono* 'helyez'

'tanár' (15)

*A poesiból is ebbe*Estem *inter alia*;*Absurdum* pedig, de nagy, hogy

Ennek kelljen állnia.

'költészettan mint tantárgy' (2)

'egyebek között'

'képtelenség' (1)

El sem *obliviscálnak*, mertHa *occasióm* akadt...*Kutyáliter infestáltam*E jó *dominusokat**obliviscor* 'elfelejt' *

'alkalom, lehetőség' (1)

'kutyául' (1); 'kellemetlenkedik' (1)

'úr' (1)

Egynek *pláne...* no de minthogy

Szelelemhistória,

Talán jobb lesz *in aeternum*,*Sub rosa* maradnia.

'különösen' (5)

'örökké' (1)

'titokban; (a rózsza alatt)' (1)

Csak *denique* mi közöttünk*Sinefine* folyt a per,S *consilium abeundi*Lett a vége *breviter*.

'röviden, egyszóval, tehát' (7)

'vég nélkül, folyton' (2)

'csendes eltávolítás' (1)

'röviden'

* (A PSZ-ben nincs meg)

<i>Ergo mentem, és vagáltam</i>	'tehát' (4); 'vago' kóborol, bolyong'
A hazában szerteszét;	
Verte <i>tandem</i> a bal combom	'végül, végre' (1)
Kard... azaz hogy panganét	<i>panganét</i> '(puskára tűzhető) hosszú, kétélű szurony'
	(< felsőnémet <i>pankenett</i>)

(Dunavecse, 1844. április-május)

Aligha kell külön mondanom, hogy nagy költőnk versszövege latin elemekkel van tele, amelyeket a XIX. század első felében a deákság egytől egyig ismert, illetőleg használt a korabeli magyar társadalom kulturális és egyéb állapota következtében. Arra azonban már érdemesebb felhívnom a figyelmet, hogy a versben szereplő latin szavak hányszor fordulnak elő a költő teljes életművében. Petőfi minden megmaradt (magyar nyelvű) írását feldolgozták a Petőfi-szótárban, amely gyakorisági adatokat is tartalmaz; a Deákpályám latin szavainak előfordulásainak mennyiségét e szempontból fentebb a zárójelben lévő számok mutatják.

Most, az áttekintés után gondoljunk arra, hogy az *iskola* szó is latin eredetű, ez alakult *askola*, *iskola*, *eskola*, *oskola*, *uskola* alakúvá. (A latin is úgy vette át a görögből σχολη 'szabad idő, pihenő; beszélgetés valamely tudományos témáról; oktatás, az oktatás helye' jelentésű szót.) Az is alig tűnik föl, hogy a *szerelem-história* szónak is latin eredetű az utótagja, talán vannak közöttünk, akik annak idején a gimnáziumban ezekkel a mondásokkal kezdték a latin tanulást: *Non scolae sed vitae discimus; Historia est magistra vitae.*

Tisztelt hallgatóság, íme máris az idegenség kérdésénél vagyunk. Immár bő két évszázada annak, hogy SAJNOVICS JÁNOS *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (Hafniae, Tyrnaviae, 1770 [Koppenhága]) című munkájában a magyar nyelvet abba a rokonsági viszonyba helyezte, amelyet ma finnugor rokonságnak nevezünk, közelebbről ennek ugor ágába tartozunk, végső soron pedig az uráli nyelvcsaládba.

A nyelvészet SAJNOVICS észrevételei, kutatásai óta alaposan megvizsgálta a rokon nyelveket, a nyelvre vonatkozó ismereteink segítségével kikövetkeztette, hogy melyek azok a szavaink, amelyek ebbe a rokonságba tartoznak, tehát ősi eredetűek. Ilyenek például a névmások (*én, te, ő; ez, az; hol, hová, honnan* stb.), a testrészek nevei *fej, velő, homlok, szem, fül, száj, fog, bőr, torok, ujj* stb.), a rokonsági nevek (*atyá, anyá, fiú, öcs, lány* stb.). Finnugor eredetű a természetre vonatkozó számos szavunk, így például a növényvilágra vonatkozók (*gyökér, tű, kéreg, fa, fűz, fű, eper* stb.), az állatvilágra vonatkozók (*lúd, hangya, méh, nyúl, hattyú* stb.), továbbá az ásványok (*kő*), a lakásra, fegyverekre, ruházatra vonatkozók (*ház, küszöb, ág, kés, íj, nyíl, ostor* stb.) s még lehetne sorolni a különféle tárgykörökből a finnugor eredetű szavak garmadáját. - A vogul és osztják, a mordvin, a zürjén, a lapp és más rokon nyelvekkel való rokonságunk a szókincs tekintetében azt jelenti, hogy ezekben a nyelvekben bizonyos szavak hangalakja egymással összevetve következetes megfeleltiséget mutat. Vegyük például az imént említett magyar *lúd* főnevet. Az osztjában ez *lont*, a finnben *lintu*,

a lappban *lont*. Láthatni, hogy azon a helyen, ahol a magyarban *d* hang van, a rokon nyelvekben *nt*, a cse-remiszben pedig egy a magyar *d*-hez hasonló hang (*luḏo*). A példák között azt is látni, hogy a szó végén magánhangzó áll (*lintu*, *luḏo*). Ez a magánhangzó a magyarban is megvolt, a tihanyi apátság alapítólevelében még sokszor meg is található (*fehérüvárú reá meney hodu utu reá*).

A szóvégi magánhangzók lekopása a magyarban, az intervokális *-nt-* hangokat fölváltó *d* hang megjelenése törvényszerű folyamat volt. Az efféle szabályos hangváltozások megfigyelése révén lehet kimutatni a szavak eredetét. Persze van más természetű szabályosság is a nyelvben, a grammatikai szabályosságok az alaktanban, a szintaxisban és másutt.

Vegyünk egy ilyen példát is!

A Halotti beszédben olvashatjuk: *Láttjátuk, feleim, szümtükkel, mik vogymuk Isá, pur és chomu vogymuc. Menyi milosztben terümtévé...*

Nos: a *vogymuk* szó – tudjuk a nyelvtörténeti kutatásokból – korábban *vogyomuku-nak* hangzott. Az úgynevezett Horger-törvénynek, másnéven kétnyíltzótagos tendenciának következtében **vogyomku-ra*. vagy **vogymuku-ra*. változhatott. Ennek a szóvégi magánhangzója lekopott – mint az *utu*: *út* –, és kialakult a *vogymuk* alak, amelyet a HB.-ben láthatunk, mindezt azért mondtam el, hogy bizonyíték legyen arra, mi történhet egy idegen eredetű nyelvi elemmel, ha efféle (magyar!) szabályoknak van alárendelve. Hasonló: **bokoru* – **bokoru+tu*: *bokro+tu*, *bokro+t*, de: *bokor*.

A *motor* (nemzetközi szó), *motro+t* nyelvjárási alak magyarázata ugyanilyen okból létezik.

Az lenne tehát az idegen szó, amely nem tartozik a finnugor rokonságba?

Csakhogy a szláv eredetű *málna* a *maliná-ból* ugyanígy, az imént elmondott módon jött létre, *apalicá-ból a pálca*. S ma már egyáltalán nem látszik, hogy például a *málna* nem magyar eredetű. Visszatérve az *iskolá-ra*, amelyet diligenter frekventált Petőfi. Annak a *scolá-nak* a szó elején lévő mássalhangzó torlódását szüntette meg a magyar, ugyanis efféle nincs a finnugor nyelvekben (csak a hangutánzó szavak a kivételek: *prüsszög*).

Ha még régebbre pillantunk vissza nyelvünk történetébe, azt látjuk, hogy tökéletesen beilleszkedtek az ótörök jövevényszavak is: *bika*, *ökör*, *tinó*, *ürü*, *kos*, *toklyó*, *disznó* [a tihanyi apátság alapítólevelében még így van: *gyisznav*, majd később alakult csak tovább], *tyúk*, *búza*, *gyűrű*, *boszorkán*, *turul*, *sólyom*, *gyékény*, *bojtorján*, *csalán* stb.

Aligha tudja laikus fölismerni a (honfoglalás utáni) német jövevényszavakat is: *polgár*, *perec*, *boglár*, *párkány*, *erkély*, *kufár* 'kereskedő', *kályha*, *láda* és a többi. De így van ez az olasz szavakkal is: *füge*, *rizs*, *csúfcsúfol*, *pálya* [Petőfi: Deákpályám], hasonlóképp a franciák: *kilincs*, *lakat*, *szekrény*, *Lajos*.

A nyelvtörténet a honfoglalás előtti és utáni jövevényszavakat meglehetősen alapossággal föltárta, a különböző etimológiai szótárakban (BÁRCZI GÉZA: Magyar szófejtő szótár; BENKŐ LORÁND szerk.: A

magyar nyelv történeti-etimológiai szótára) ezek könnyen megtalálhatók és segítségükkel tanulmányozhatók.

Minél régebben bekerült valamely szó a magyarba, annál több ideje volt arra, hogy eredeti hangtani jellegzetességei a magyarhoz idomuljanak. Úgy van ez, mint a patakba kerülő kődarabokkal, sok-sok esztendő múlva patakkövekké válnak: körülbelül egyforma nagyságú és alakú lesz mindegyik. S ilyenképpen nem nagyon, illetőleg egyáltalán nem különböztethetők meg a magyar szavaktól.

Fölmerül a kérdés: miért kerülnek bele nyelvünkbe az idegen szavak? Nyilvánvaló a válasz, azért, mert a magyar nép, a társadalom rendszeresen érintkezett környezetével, aminthogy ez nem is lehet másként. A gazdasági és a kulturális téren létrejövő kapcsolatok a dolgokat, tárgyakat rendszerint a nevükkel együtt hozzák be a magyarba.

Ez a világ legtermészetesebb dolga. Amint az is, hogy a társadalmak a kapcsolatok megléte mellett saját önállóságuk megőrzését több-kevesebb tudatossággal őrzik. A magyar történelem ismeretében erről aligha kell beszélni, a nemzetté válás gazdasági és kulturális egységet is jelent. Ezt az egységet nemcsak alakító folyamatok szabályozzák, vannak ellene dolgozó áramlatok is.

A mai Magyarországot valószínűleg kevésbé fenyegeti az efféle folyamatok legszörnyűbbje, a történelem során sokszor megtapasztalt háború, amely anyagi, szellemi (erkölcsi) pusztítást okoz. A világ népességéhez mérten alig maroknyi magyar nép műveltsége - ezer

évesnél hosszabb meglétünk következtében is - sokkal nagyobb.

A világnak több, mint 900 népe ismeretes, ezek közül mindössze 218 haladja meg az egymillió lélekszámot. Körülbelül 175 nép létszáma van egymillió és tízmillió között. Harmchárom nép van tízmillió és 50 millió között. Ugyanakkor becslések szerint mintegy 6 000 nyelv van ma a világon. (Egyébként 225 a ma létező nyelv között azok száma, amelyeknek írása van.) A nyelvek a XX. és valószínűleg a XXI. században is hasonlóképpen pusztulnak, mint amiképpen az élővilág fajgazdasága is pusztul, bár egyre inkább igyekezzük megtartani a növények és az állatok fajgazdagságát. A 2100-as évekre egyes jóslatok szerint mindössze néhány nyelv marad életben. (Tessenek az európai országok egységes pénzére gondolni, az euró egy csapásra eltünteti a tucatnál több pénzfajtát...) A világ gazdasági és politikai kapcsolatai olyan szorosra kezdenek szövődni, hogy a bábelizmus (a nyelvi diverzitás 'sokszerűség') egyre-másra nehézségeket okoz. Az ENSZ-ben például 500 körüli a fordítók száma, némely okiratok ennek ellenére soha nem fordíttatnak le a szükséges nyelvre. Platón Kr. e. V-IV. század fordulóján úgy vélte, az istenek nagy jót tehetnének, ha egy nyelvvel ajándékoznák meg az emberiséget. Leibniz azt írta valahol, ha egy nyelve lenne az emberiségnek, valószínűleg meghosszabbodna egyharmadnyi idővel az emberi élet, mert ennyit fordítunk a nyelvtanulásra... Azok a szándékok, amelyek mesterséges nyelvekkel igyekeztek az emberiséget kiszolgálni e hátrányok legyőzésére,

eleddig nem lettek eredményesek (gondoljunk az eszperantóra).

A mai világban végül is semmi sem kedvez a kis nyelveknek, kíméletlen verseny, harc folyik a nyelvek és kultúrák között. Mégis arra van szükség, hogy megőrződjék a nyelvi sokszínűség, megőrződjék a kultúrák sokszínűsége, hasonlóképpen a földgolyó biológiai sokszínűségéhez. Minden nemzet tartsa meg saját nyelvét és kultúráját, az emberiség mint olyan különböző nyelvi és műveltségű csoportok halmaza legyen és maradjon - alighanem erre gondolni a legésszerűbb a mai világ minden „globalizálódási” (idézőjelben!) folyamat ellenére. Nyilván a világban az angol, az arab, a kínai, a német, a francia, az olasz, a spanyol, az orosz nyelv szerepe más, mint a magyaré. Mégis: a Szent István óta saját állammal rendelkező magyarság nyelve olyan nemzeti közösség, amely ezer évnél régebb óta olyan kulturális értékeket hozott létre és rögzített, amely különös gondoskodásra méltó.

A mai magyar társadalomban a sok évtizedes külföldi hatalom által fönntartott diktatúra után társadalmi és gazdasági demokrácia kezd kialakulni, amely a gazdasági élet piaci jellegével jár együtt. Nem volna szerencsés, ha mindez együtt járna a magyar kulturális hagyományok és a magyar nemzeti mentalitás felülbírálatával, hiszen csupán visszatérünk oda, ahol körülbelül voltunk az 1945 előtti történelmi szakaszban.

Nem volna szerencsés, ha az újabb időben rendkívül nagy teret nyerő elektronikus tömegtájékoztató és tömegszórakoztató eszközök lezüllesztenék a magyar nyelvi és nem nyelvi műveltséget, amint ennek igen

számos jele van. Egyik: meg-meginog az ún. nemzeti nyelvnek (irodalmi nyelvnek) a rangja (NB! itt a rang helyett mindenki *presztizs-t* mond) a magas kultúrát hordozó értelmiség megbecsültségével együtt. Ez a megingás növekedni engedi a kulturális szervilizmust, az alacsony funkcionális fokozatú nyelvhasználat (az ún. nyelvi kód) válik széles tömegek tulajdonává, amelyből nem is kívánnak kiemelkedni, hiszen nem vonzó a magaskultúra. Helyette az idegen nyelvi elemek és kulturális minták könnyen követésre találnak, amelyek persze megint a vulgarizáció szintjéről valók, és így tovább, lefelé... nem tudható: hová és meddig...

Látható e futó áttekintésből is, hogy aligha a nyelvészet illetékességi köre mindez, s azok az államok, amelyek ilyen-olyan nyelvi törvényeket hoznak vagy hoztak (például Ausztria az alkotmányában; Kanada 1980-ban alaptörvénye 16. §-ában az angolt és franciát nevezi meg államnyelvként), jól tanúsítják ezt, hiszen nem nyelvi-grammatikai-nyelvhelyességi kérdésekről van szó. Németország alkotmányában a *Sprache* szó egyszer fordul elő a 3. §-ban, ám az alkotmányt a bevezető szerint „das Deutsche Volk” hozta létre, később ilyenek olvashatók: „a németeknek gyülekezési joguk van” (8. §), „a németek mozgásszabadsággal rendelkeznek az egész ország területén” (12. §) stb., vagyis implicite benne van a német nyelv státusa az alkotmányban mégiscsak, még ha jogilag expressis verbis nincs is meghatározva. A német helyesírás viszont jogi védelemben részesül, ellentétben például magyarországi gyakorlattal, a magyar helyesírásra mindössze az akadémiai szabályzatok ajánlásai vonatkoznak. Az idegen

szavaknak valamely nyelvbe való bekerülése tehát aligha akadályozható meg, az egyes társadalmak és kulturális közösségek általában a maguk nyelvéhez hasonlatossá alakították az idegen szavakat minden korban és minden társadalomban.

Nyilvánvaló: gazdasági és politikai, továbbá kulturális szempontokból védi, aki védi a nemzeti nyelvet. Egy elmélet szerint a törzsfelforrás során úgy épült fel az emberi agyvelő, hogy benne megtalálható az előzmények sora, így az ún. őshüllőagy, amely - többek között - a területvédő magatartást a mai, a neocortex által borított agyvelőre is befolyással van... így hát azok az emberi és társadalmi viselkedési formák, amelyről a történelem révén tudunk, vajmi kevésbé változnak a jövőben is. Tehát bármennyire is úgy látszik, hogy egységesül a világ, alig-alig tudjuk elképzelni, hogy valóban egység lesz. A római birodalom is egységesített sok mindent, az osztrák-magyar monarchia is és az az óriási birodalom is, amely a közelmúltban hullott szét.

Ha a magyar nép és társadalom mint nemzet fennmarad, kulturális hagyományait, nyelvét meg tudja tartani, akkor amiként a honfoglalás előtt és azóta is a nyelvbe természetes úton-módon bekerülő szavakat vagy egyéb idegenszerűségeket a maga rendszeréhez gyúrta, ugyanúgy hasonítani fogja a magyar nyelv alapmintáihoz az újonnan bekerülőket, ahogyan eddig tette. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy nyelvünk változatlan marad. Azok, legyenek nyelvészek vagy nem nyelvészek, akik úgy vélik, a XXI. század elejének a nemzetet fenyegető jelenségei közül amelyeket csak lehet, valamiképpen meg kell zabolázniuk, bizonyára

ellene mondanak az idegen nyelvi elemeknek is, amelyek apró sátánjai annak a tagadásnak, amely történelmi-kulturális voltunkat, kissé emelkedettebben szólva: magyarságunkat akarják saját világukba ragadni.